

Inleiding

'Het is niet altijd mogelijk terug te gaan tot het exacte moment waarop een bepaald probleem is ontstaan. Als je probeert te achterhalen wat het was dat uiteindelijk tot een bepaalde gebeurtenis heeft geleid, verdwaal je al snel in een moerassig gebied van handelingen en keuzes die je je maar vaag herinnert. De oorsprong van iets is meestal onbestemd, ongrijpbaar. De scherpe, schrikbarende helderheid van de dag wordt immers teweeggebracht door het nauwelijks waarneembare eerste licht van de dageraad? Het aanwijzen van oorzaken is iets anders dan begrip van werkelijke redenen, van de oorsprong.'

Chaim Potok – *Het kanaal* [The Canal], (1993)

In de Italische Bondgenotenoorlog kwam een aanzienlijk deel van de bondgenoten (*socii*) die de stadstaat Rome in de eeuwen daarvoor in Italië had verzameld in opstand tegen de Romeinse overheersers. Het gewapende conflict brak uit in 91 voor Christus en duurde voort tot in de eerste Romeinse burgeroorlog (88-82 voor Christus). Het was een bloedige, maar tamelijk korte oorlog; hoewel de laatste opstandelingen feitelijk pas in 82 voor Christus werden verslagen, wijzen historici doorgaans het jaar 88 voor Christus aan als het tijdstip waarop de Bondgenotenoorlog werd beëindigd¹. In de drie jaar tussen 91 en 88 lijkten desondanks vele tienduizenden mensen het leven te hebben verloren tijdens en als gevolg van de vaak uiterst felle gevechten².

Volgens de antieke literaire traditie brak het wapengeweld uit nadat de Romeinen hadden geweigerd om hun bondgenoten, die we tegenwoordig – om hen te onderscheiden van de huidige inwoners van Italië – aanduiden als *Italiërs*, de status van Romeins burger te verlenen³. De gevechten begonnen met de moord op enkele Romeinse ambtsdragers in de stad Asculum; daarna verklaarde een groot aantal Italische gemeenschappen Rome de oorlog⁴. Aanvankelijk boekten deze rebellen de nodige successen. Ze versloegen enkele Romeinse legermachten en namen diverse steden in die loyaal waren gebleven of nog geen standpunt hadden ingenomen⁵. Mede door deze aanvankelijke successen lijkt de opstandigheid geleidelijk naar diverse andere Italische gemeenschappen te zijn overgeslagen⁶. De situatie werd uiteindelijk zelfs zo penibel dat de Romeinen alsnog het burgerschap aan grote groepen Italiërs toe moesten kennen om zich van hun loyaliteit te verzekeren⁷. Dit en het inschakelen van niet-Italische hulptroepen lijkt ervoor te hebben gezorgd dat de

- 1 In de slag bij de Collijnse Poort (82 v. Chr.) versloeg de Romeinse veldheer L. Cornelius Sulla niet alleen zijn Romeinse tegenstanders, maar tevens een grote groep Samnites. Het lijkt er sterk op dat dit rebellen waren die in de roerige jaren daarvoor kans hadden gezien om een min of meer onafhankelijke positie in te nemen en zich in elk geval nooit hadden overgegeven aan de Romeinen; de tegenstanders van Sulla hadden alleen een akkoord met hen gesloten (dat door hun politieke tegenstrevers uiteraard niet werd erkend). Ook de inwoners van het Etruskische Volaterrae lijken al die tijd onder de wapenen te zijn gebleven. Zie App., *B.C.* I,8,68 en I,10,86; Cass. Dio, fragm. 102,6-7; Cic., *Pro Caec.* XCV-CIV; Liv., *Per.* LXXX en LXXXVIII-LXXXIX; Vell. Pat., II,27,2
- 2 Volgens Vell. Pat., II,15,3 zelfs driehonderdduizend. Hoewel de betrouwbaarheid van dit cijfer onzeker is, lijkt duidelijk dat er vele tienduizenden soldaten moeten zijn gesneuveld en grote aantallen burgerslachtoffers moeten zijn gevallen bij de belegering en inname van steden en tijdens foerageringsacties op het platteland
- 3 De voornaamste bronnen zijn App., *B.C.* I,1,7-5,39; Liv., *Per.* LVIII-LXXI; Diod. Sic., XXXIV/V-XXXVII; Cass. Dio, XXIV-XXXV en Vell. Pat., II,2-14
- 4 App., *B.C.* I,5,38-39; Liv., *Per.* LXXII; Flor., II,6,18,9; Vell. Pat., II,15,1 en vermoedelijk ook Diod. Sic., XXXVII,12 (een los fragment waarvan de inhoud niet met volledige zekerheid aan een precies historisch tijdstip is toe te schrijven maar dat zeer waarschijnlijk aan de vooravond van de oorlog moet worden geplaatst)
- 5 App., *B.C.* I,5,42-48; Diod. Sic., XXXVII,2,8; Liv., *Per.* LXXII-LXXIII; Vell. Pat., II,16
- 6 App., *B.C.* I,5,49; Liv., *Per.* LXXIV
- 7 App., *B.C.* I,5,49; Liv., *Per.* LXXX; Vell. Pat., II,16,4

opstandelingen gestaag verder in het defensief werden gedrongen. Toen in 88 voor Christus de eerste Romeinse burgeroorlog uitbrak, had alleen een beperkte groep opstandelingen in het zuiden van Italië zich nog niet bij de suprematie van Rome neergelegd⁸.

Zowel in de oudheid als in meer recente perioden hebben auteurs met interesse voor het verleden de Bondgenotenoorlog aangewezen als een historische ontwikkeling van het grootste belang. De antieke schrijver Diodorus Siculus, die leefde in de eerste eeuw voor Christus, schreef over dit conflict:

‘In alle tijden dat de daden van de mensen ter nagedachtenis aan het verleden zijn overgedragen in de vorm van geschreven geschiedenis, is de grootste oorlog die ons bekend is de ‘Marsische’, zo genaamd naar de Marsi. Deze oorlog oversteeg alle voorgaande in zowel de heldhaftige daden van zijn leiders als de omvang van de operaties’⁹

Nu moet worden gezegd dat Diodorus’ motivatie voor deze stellingname in de ogen van de moderne lezer verdacht veel weg heeft van een (weinig historisch verantwoord) literair stijlmiddel. Hij beredeneerde dat de Romeinen en hun Italische bondgenoten door hun verovering van het gehele Mediterrane gebied hadden aangetoond dat ze alle daar aanwezige volkeren militair overtroffen; een oorlog tussen deze beide groepen onderling moest dus wel het belangrijkste conflict ooit zijn¹⁰.

Toch is er zeker reden om het met Diodorus eens te zijn als hij signaleert dat we hier te maken hebben met een in historisch opzicht belangwekkende kwestie. De Bondgenotenoorlog vormt namelijk een markante breuk tussen twee langdurige historische ontwikkelingen. Enerzijds betekende dit conflict het einde van een politiek systeem dat Rome eeuwenlang in staat had gesteld om Italië te beheersen. Anderzijds vormde de rebellie van een deel van de Italische bondgenoten het begin van een hervormingsproces dat er uiteindelijk toe leidde dat alle Italiërs hun status van buitenlandse *socii* verruilden voor die van Romeinse medeburgers. Beide ontwikkelingen maken duidelijk dat de Bondgenotenoorlog zorgde voor een fundamentele en onomkeerbare verandering in de verhouding tussen de Romeinen en de door hen onderworpen overige bewoners van Italië.

8 App., B.C. I,53-54; Diod. Sic., XXXVII,2,9-12; Liv., *Per.* LXXVI-LXXVII; Vell. Pat., II,17. Een beschrijving van de gebeurtenissen tijdens de oorlog met verwijzingen naar de antieke bronnen is te vinden in Gabba 1994, pp. 115-127. De niet-Italische hulptroepen van de Romeinen worden genoemd in App., B.C. I,5,42 (Galliërs, Numidiërs en Mauretaniërs) en I,6,50 (Mauretaniërs); Plut. *Sert.* IV,1 (Galliërs)

9 Diod. Sic., XXXVII,1,1. N.B. door de Romeinen werd de Bondgenotenoorlog meestal aangeduid als *bellum marsicum*, naar het volk dat als eerste de oorlog had verklaard en bovendien een belangrijke rol lijkt te hebben gespeeld bij het mobiliseren van de overige rebellen. Moderne historici hebben dit gebruik nog wel eens beschouwd als een poging om het politieke belang van het conflict te minimaliseren

10 Diod. Sic., XXXVII,1,1-6; Vgl. Flor., II,6,18,7: *‘Het volk dat als arbiter had beslist over het lot van koningen en andere volkeren slaagde er niet in zichzelf te regeren en Rome, de veroveraar van Asia en Europa, werd aangevallen vanuit Corfinium’*

Het tot die tijd bestaande systeem van bondgenootschappen werd vervangen door een nieuwe eenheid, die van groot belang zou zijn bij de overgang naar de keizertijd. In de tumultueuze laatste decennia van de Romeinse republiek bleken de nieuwe burgers namelijk al meteen een politieke factor te vormen die van doorslaggevend belang kon zijn voor het verloop van de gebeurtenissen. Zo staat buiten kijf dat de eerste Romeinse burgeroorlog zonder hun aanwezigheid heel anders zou zijn verlopen¹¹. Ook kunnen we ons afvragen of Caesars befaamde oversteek van de Rubico (49 voor Christus) dezelfde consequenties zou hebben gehad als Italië in die periode nog altijd de lappendeken van in naam onafhankelijke staten en gemeenschappen was geweest die het voor de Bondgenotenoorlog had gevormd¹². De creatie van een groot aaneengesloten Romeins gebied vormde zo een van de factoren die de republikeinse bestuursvorm van Rome onder grote druk zouden zetten. Gedurende de Bondgenotenoorlog ontgroeide de Romeinse samenleving definitief de grenzen van een stadstaat en ontstond een nieuwe sociale, politieke en mentale dynamiek die vroeg om nieuwe bestuurlijke oplossingen.

Hoewel het belang van de Bondgenotenoorlog zelden tot nooit wordt betwist, worstelen historici sinds jaar en dag met de vraag hoe het ontstaan ervan moet worden verklaard. Allen zijn het erover eens dat de oorsprong van het conflict tussen Rome en een deel van zijn *socii* ergens in de tweede helft van de tweede eeuw voor Christus moet worden gezocht. De oorzaken van dit conflict en de precieze aard ervan vormen echter de onderwerpen van sterk uiteenlopende theorieën en verhitte discussies. Hoewel men sommige van de betrokken onderzoekers misschien zou kunnen verdenken van een voorliefde voor polemieken, is het toch in de eerste plaats het gebrek aan antiek literair bronnenmateriaal voor de betreffende periode dat debet is aan deze situatie. Een korte inventarisatie maakt namelijk duidelijk dat het aanbod van informatie uit de literaire bronnen zelfs voor oudhistorische begrippen uiterst mager te noemen is.

11 Tijdens een hoog oplopend conflict over het bevelhebberschap in de oorlog tegen Mithridates van Pontus (120-64 voor Chr.) probeerde de ene politieke factie, geleid door de succesvolle generaal en politicus C. Marius, door middel van beloften aan de nieuwe burgers zijn politieke invloed te vergroten ten koste van de concurrerende factie onder leiding van de recent opgekomen L. Cornelius Sulla. Uiteindelijk kon die laatste het conflict alleen in zijn voordeel beslechten door militaire middelen in te zetten. Zie o.m. App., *B.C.* I, 7,55-62 en *Mith.* IV,22-23; Liv., *Per.* LXXVII; Plut., *Mar.* XXXIV-XXXV en *Sulla* VI-X; Vell. Pat., II, 18-19

12 Caesars actie werd door de Romeinse senaat veroordeeld als een inval, maar zelf presenteerde hij die tegenover de (inmiddels Romeinse!) steden en gemeenschappen die hij passeerde met succes als een bevrijding en noodzakelijke verdediging van de burgerrechten. Deze opstelling van hun Italische medeburgers deed de geloofwaardigheid van de tegenstanders van Caesar geen goed; uiteindelijk voelden velen zich zo onder druk gezet dat ze op de vlucht sloegen. De steun die de veroveraar van Gallia daarna in Italië genoot was een de factoren die zijn regering een legitiem aanzien gaven. Zie o.m. App., *B.C.* II,5,32-6,41; Caes., *B.C.* I,1-28 en 32; Cass. Dio, XLI,1-12; Liv., *Per.* CVIII-CIX; Plut., *Caes.* XXIX-XXXV; Suet., *Jul.* XXIX-XXXIV; Vell. Pat., II,49-50

Zo beschikken we voor andere perioden van de Romeinse Republiek over uitvoerige verslagen van Livius, terwijl we ons voor de decennia na 167 voor Christus tevreden moeten stellen met zeer beknopte excerpten van diens werk¹³. Polybius is hier evenmin van veel nut: van zijn veertig boeken over de periode 266-144 voor Christus hebben we slechts een fractie over en ook hier resteren van veel delen slechts fragmenten en excerpten¹⁴. Velleius Paterculus helpt ons ook al niet veel verder. Zijn verslag vormt niet meer dan een zeer beknopte samenvatting die tal van gebeurtenissen en ontwikkelingen onvermeld laat¹⁵. Van de verslagen van Diodorus Siculus en Cassius Dio resteren voor de betreffende periode enkel nog fragmenten die maar al te vaak voor meer dan één uitleg vatbaar zijn¹⁶. De levensbeschrijvingen die de antieke biograaf Plutarchus ons heeft nagelaten over enkele Romeinse politici uit de periode van de Bondgenotenoorlog zijn vanwege hun soms rijke details zonder enige twijfel informatief en uiterst waardevol. Ze vormen echter geen doorlopend historisch verslag, gaan niet rechtstreeks in op het vraagstuk van de Bondgenotenoorlog en lijken bovendien gekleurd door de morele standpunten die de auteur aan zijn publiek wilde overbrengen¹⁷. Zelfs Appianus, onze meest uitvoerige bron, behandelt de periode van de Bondgenotenoorlog op summiere en onvolledige wijze. Bovendien doet hij dit in een betoog dat feitelijk volledig ondergeschikt is aan zijn verslag van de eerste Romeinse burgeroorlog¹⁸.

De kwestie wordt verder bemoeilijkt door de duidelijk uiteenlopende reacties en stellingnames van diverse groepen Italiërs voorafgaand aan en tijdens de Bondgenotenoorlog. Het lijdt immers weinig twijfel dat Velleius Paterculus, Florus en Justinus, die alledrie opmerken dat ‘heel Italië’ in opstand kwam¹⁹, zich schuldig hebben gemaakt aan een flinke dosis overdrijving. De argwaan op dit punt wordt in de eerste plaats gewekt doordat andere antieke auteurs lijsten van de opstandige gemeenschappen geven die sterk de indruk wekken dat grote groepen Italiërs lokaal bleven²⁰. Een tweede reden voor scepsis is dat het verloop van de krijgsontwikkelin-

13 Liv., *Per.* LVIII-LXXI

14 Van wat we nog over hebben van Polyb., XXX-XXXIX (168-144 voor Chr.) gaat slechts een fractie over Italië

15 Vell. Pat., II,2-14

16 Diod. Sic., XXXIV/V-XXXVII; Cass. Dio, XXIV-XXXV

17 Plut., *T. Gracch.*; *C. Gracch.*; *Mar.* en *Sulla*

18 App., *B.C.* I,1,7-5,39. Zie voor een uitvoeriger bespreking van Appianus' behandeling van de periode hoofdstuk V

19 Vell. Pat., II,6,5; Flor., II,6,18,5; Just. XXXVIII

20 App., *B.C.* I,5,39 noemt de Marsi, Paeligni, Vestini, Marrucini, Picentes, Frentani, Hirpini, Samnites, Lucani, Apuli en de inwoners van Pompeii en Venusia; Liv., *Per.* LXXII noemt alleen de Picentes, Vestini, Marsi, Paeligni, Marrucini, Samnites en Lucani. De Latijnen, Etrusci, Umbri en de resterende steden van Campania ontbreken in beide gevallen. Het lijkt uitgesloten dat deze lijsten alleen de opstandelingen van het eerste uur omvatten: het is aannemelijk dat Appianus' opsomming ook enkele gemeenschappen bevat die zich later bij hen aansloten. Zie voor een uitvoeriger bespreking van de volkeren van Italië hoofdstuk I

gen erop lijkt te wijzen dat de Italische gemeenschappen zich gedurende de oorlog geenszins eenduidig opstelden tegenover hun Romeinse overheersers. Zo lijkt een aantal van hen door het uitbreken van openlijke rebellie te zijn verrast en pas later en dan nog slechts voor een deel in opstand te zijn gekomen²¹. Ook wijst de manier waarop diverse anderen tot deelname aan de opstand moesten worden bewogen er niet op dat zij bij de voorbereidingen betrokken waren geweest of stonden te springen om zich erbij aan te sluiten²². Weer anderen lijken volledig loyaal te zijn gebleven aan Rome, zelfs als dit zeer zwaarwegende consequenties voor hen had²³.

Het moge duidelijk zijn dat het verre van eenvoudig is om een historische ontwikkeling te analyseren die dermate diffuus is – of dat toch op zijn minst lijkt te zijn. Verklaringen voor het uitbreken van de Bondgenotenoorlog moeten niet alleen tot stand komen op basis van een zeer beperkte hoeveelheid literair bronnenmateriaal; ze moeten daarnaast duidelijkheid scheppen over (en recht doen aan) de uiterst gedifferentieerde verhoudingen die er kennelijk tussen Rome en zijn diverse Italische bondgenoten bestonden. Tientallen onderzoekers van uiteenlopende nationaliteiten hebben zich ondanks deze moeilijkheden over de problematiek gebogen en ons

21 App., *B.C.* I,6,49 meldt dat de inwoners van Etruria en Umbria pas in een later stadium, toen ze hadden vernomen van de ontwikkelingen elders, besloten om in opstand te komen. Ook Liv., *Per.*, LXXIV meldt de opstandigheid en enkele militaire nederlagen van de Etrusci en Umbri pas in dit stadium van de oorlog. De rebellie lijkt in deze regio's beperkt te zijn gebleven tot slechts een deel van de daar aanwezige stadstaten; de loyaliteit van de overige steden was kennelijk verzekerd na Romeinse beloften over het verlenen van burgerschap (App., *B.C.* I,6,49; Liv., *Per.* LXXX; Vell. Pat., II,16,4; Sis., fragm. 119P [boek IV])

22 Volgens App., *B.C.* I,5,42 veroverden de opstandelingen de stad Nola door verraad en het lijkt erop dat Stabiae, Minervium (= Surrentum) en Salernum met geweld moesten worden ingenomen. Steden rond Nuceria sloten zich pas bij de opstand aan toen de rebellen de inwoners met plundering van het omliggende gebied hadden geïntimideerd en Acerrae moest worden belegerd; of deze stad uiteindelijk viel is niet helemaal duidelijk

23 Liv., *Per.* LXXII meldt dat de Romeinen troepen van de Latijnen ontvingen: dit wekt de indruk dat de Latijnse gemeenschappen in grote meerderheid loyaal bleven en lijkt een betrouwbaardere opmerking te vormen dan die in Flor., II,6,18,5 waar 'heel Latium' tot de opstandige gebieden wordt gerekend. Volgens Gell., *Noct. Att.* IV,3 ontving heel Latium burgerrecht op basis van de *lex Iulia*, een wet die specifiek gericht was op degenen die loyaal waren gebleven of de wapens tijdig neerlegden (Vell. Pat. II,16,4). Van de Latijnse kolonies lijkt alleen Venusia zich uit eigen beweging bij de opstandelingen te hebben aangesloten (App., *B.C.* I,5,39 en 42); volgens App., *B.C.* I,5,40 en Diod. Sic., XXXVII,2,9 moest de overgave van Aesernia worden afgedwongen door belegering en uithongering. Firmum vormde een veilige toevluchtshaven voor de Romeinse aanvoerder Pompeius Strabo toen die een nederlaag had geleden tegen de opstandelingen (App., *B.C.* I,6,47). Opstandigheid in Neapolis en Heraclea lijkt onwaarschijnlijk gezien het aanbod van Romeins burgerschap dat deze Griekse steden volgens Cic., *Pro Balbo* VIII,21 kregen op basis van de *lex Iulia*. Diod. Sic., XXXVII,19-21 vertelt dat de inwoners van Pinna (in het gebied van de Vestini) zelfs nog weigerden om de rebellen te steunen toen die laatsten de kinderen van de stad dreigden om te brengen

inzicht in de periode aanzienlijk vergroot²⁴. Zoals gebruikelijk is, zijn hun pogingen om tot een verklaring te komen door hun vakgenoten ontvangen met een sterk wisselende mate van instemming. Gezien de omvang van de discussie is het ondoenlijk om hier alle theorieën en de kritiek daarop weer te geven. Onderstaand overzicht blijft daarom beperkt tot enkele belangrijke kerndiscussies.

Een notie die vanwege haar grote invloed zeker niet onvermeld mag blijven komt erop neer dat de Italiërs zouden hebben gestreefd naar Romeins burgerschap omdat zij door het verwerven van die status hun invloed op de Romeinse politiek zouden vergroten. Zo verklaarde Gabba²⁵ de Bondgenotenoorlog door te wijzen op de compleet verschillende wijzen waarop Italische handelaars binnen en buiten Italië werden behandeld. Buiten het schiereiland werden zij volgens hem door andere volkeren vaak voor Romeinen (en dus onderdeel van de overheersende politieke macht) aangezien en dienovereenkomstig behandeld. Binnen Italië zouden ze juist weer zijn geconfronteerd met hun ondergeschikte positie en dit grote contrast zou op den duur onverdraaglijk zijn geweest. Verder zouden de Romeinen in hun buitenlandse politiek dikwijls beslissingen hebben genomen die ongunstig uitpakten voor de handel. Een mengeling van woede over hun ongelijke behandeling en een wens om de politieke koers van Rome te beïnvloeden zou de Italiërs er uiteindelijk toe hebben aangezet om te streven naar burgerrecht. Toen de Romeinen hun niet de gewenste positie van politieke gelijkwaardigheid wilden geven, leidde dit volgens Gabba tot een opstand.

Ook Brunt²⁶ meende dat het de Italiërs om politieke invloed te doen was, maar hij wees de leden van de Italische landbezittende elite aan als de voornaamste dragers van de opstand tegen Rome. Volgens Brunt hadden deze invloedrijke leden van de Italische elite gezien hoeveel succes mannen van Italische afkomst, zoals Marius (zeven consulaten, waarvan zes vóór de Bondgenotenoorlog), Mallius Maximus (consul in 105) en Fimbria (consul in 104) in Rome konden hebben. Ze hoopten volgens hem ook hun eigen invloed binnen de Romeinse politieke arena te vergroten door het Romeinse burgerrecht – en dan vooral het stemrecht dat daar deel van uitmaakte – voor zichzelf en hun achterban te verwerven. Er bestond in de ogen van Brunt een lange traditie op dit gebied: al vroeg in de tweede eeuw voor Christus zouden Italiërs burgerschap hebben nagestreefd om zo stemrecht te verwerven. Het Italische zelfbewustzijn zou echter zijn gegroeid ten tijde van de oorlogen tegen de Cimbri en Teutones (102-101), toen de Italiërs ervoeren hoezeer Italische troepen van belang waren voor Rome.

24 Talloze bijdragen, waarvan de voornaamste zijn te vinden bij Göhler 1939; Gabba 1954; Badian 1958 en 1970/71; Brunt 1965 en 1988; Salmon 1967 en 1982; Shochat 1970; Brendan Nagle 1973; Sherwin-White 1973; Keaveney 1987; Mouritsen 1998 en Pobjoy 2000

25 Gabba 1954

26 Brunt, 1965 en (een herbewerking van het eerste artikel) 1988

Streefden de Italiërs volgens Gabba en Brunt actief naar het verwerven van een invloedrijke positie binnen de Romeinse politieke arena, andere onderzoekers beschouwden de Bondgenotenoorlog eerder als een poging om een einde te maken aan Romeinse onderdrukking. Zo hebben veel moderne auteurs in navolging van de antieke schrijver Appianus²⁷ gewezen op de mogelijkheid dat de Italiërs bijzonder zwaar werden getroffen door de Romeinse landwetten die vanaf de periode van de Gracchi (133-121 voor Christus) naar voren werden gebracht. Uiteindelijk zou de onvrede hierover direct aan het uitbreken van de oorlog hebben bijgedragen. Volgens Tibiletti²⁸ (en na hem vele andere onderzoekers) bewerkten veel bondgenoten Romeinse publieke grond en dreigden zij daarom door de Romeinse plannen voor herverdeling ervan ernstig te worden gedupeerd.

Land was volgens velen echter niet het enige probleem. Badian²⁹ merkte op dat er een belangrijke scheefgroei moet zijn ontstaan in de relaties tussen Rome en zijn bondgenoten. Volgens hem waren de diverse bondgenootschappen die Rome aanging oorspronkelijk bedoeld als defensieve militaire allianties. Wanneer één van de partners in zo'n alliantie werd bedreigd, kon hij aanspraak maken op actieve steun van de wederpartij. Na de Romeinse pacificatie van Italië zou dit systeem echter zijn vervallen in éénrichtingsverkeer en door Rome zijn misbruikt voor andere doeleinden. De Romeinen bleven troepen opeisen voor militaire avonturen buiten Italië en in plaats van een voordeel werden de bondgenootschappen zo een zware financiële last voor de bondgenoten. Vanaf de tweede Punische Oorlog zouden die laatsten hun directe voordeel bij de situatie kwijt zijn geweest en begonnen ze volgens Badian te streven naar onafhankelijkheid.

Ook Salmon³⁰ beschouwde de Bondgenotenoorlog als de logische uitkomst van een proces van steeds verdergaande onderdrukking. Hierbij zouden de Romeinen de Italiërs volgens hem op tal van manieren tegen zich in het harnas hebben gejaagd. Er werd de *socii* volgens Salmon voortdurend land afgenomen en ze werden met regelmaat vernederd door Romeinse magistraten; met andere woorden, de Italiërs zouden eerder als ondergeschikten dan als bondgenoten zijn behandeld. Vooral in de centrale Apennijnen, waar men toch al geen goede herinneringen aan de Romeinen koesterde, kon de woede hierover volgens Salmon hoog oplaaien. Het was naar zijn mening dan ook geen toeval dat juist de daar wonende volkeren een grote rol speelden in de organisatie van de opstand. De in deze streken aanwezige stamverbanden zouden de rebellie bovendien in sterke mate hebben bevorderd. Verder zou een rol hebben gespeeld dat het een deel van deze bergstammen ontbrak

27 Volgens Appianus probeerden Romeinse politici herhaaldelijk om de bondgenoten land af te nemen en kwam hier het Italiaanse verlangen naar burgerschap vandaan: zie o.m. App., *B.C.* I,3,19 en 21; I,5,36

28 Tibiletti 1948 en 1949

29 Badian 1958

30 Salmon 1962; 1967 en 1982

aan effectieve belangenbehartiging in Rome. Dit maakte volgens Salmon op den duur militair geweld haast onvermijdelijk.

Brendan Nagle³¹ diepte de mogelijke gevolgen van de ook door Salmon al gesignaleerde agressieve Romeinse landpolitiek verder uit. Hij zette hierbij een vooral in methodologisch opzicht belangwekkende stap, door als een van de eersten een poging te doen om de gevolgen van deze politiek met behulp van archeologisch materiaal in kaart te brengen. Brendan Nagle kwam tot de conclusie dat de Italiërs de Romeinse activiteiten op dit terrein moeten hebben ervaren als bewuste pogingen om hen te verdrijven van land dat tot dan toe in hun handen was geweest. Het enorme economische belang van land in de agrarische economie van Italië maakte volgens hem verzet en onlustgevoelens in brede lagen van de samenleving bijna onvermijdelijk.

Sherwin-White³² merkte in een studie over het Romeinse burgerschap op dat veel theorieën over de Bondgenotenoorlog op belangrijke punten simplistische trekken vertoonden. Zo maakten veel onderzoekers in zijn ogen nauwelijks onderscheid tussen de oorzaken van de opstand en de uiteindelijke doelen van de opstandelingen, terwijl die twee zaken toch zeker niet automatisch overeen hoeven te komen. Ook was niemand er volgens Sherwin-White tot dan toe werkelijk in geslaagd om een verklaring te geven voor de langdurige steun die de rebellie onder brede lagen van de bevolking binnen de opstandige Italische gemeenschappen genoot. Samen met het krijgsverloop en de organisatie van de opstandelingen³³ wees dit volgens hem eerder op een secessieoorlog dan op een poging om invloed binnen de Romeinse politiek te verwerven.

Keaveney³⁴ koppelde, ongeveer op dezelfde wijze als eerder Gabba had gedaan, Italische onvrede over een sterk uiteenlopende behandeling binnen en buiten Italië aan het ontstaan van rebellie. Een belangrijk verschil was dat zijn aandacht hierbij niet alleen uitging naar kooplieden, maar ook naar de soldaten die deel uitmaakten van de Italische hulptroepen waar Rome bij al zijn militaire avonturen gebruik van maakte. De Italische volkeren werden zo volgens Keaveney enerzijds voortdurend en op grote schaal gestimuleerd om zichzelf als overheersers te beschouwen, terwijl anderzijds Romeinse arrogantie en wangedrag bevestigden dat zij wel degelijk nog ondergeschikten waren. Het Romeinse burgerrecht zou daarbij voor de Italiërs vooral een garantie van gelijkheid hebben gevormd. Het verwerven van deze status was volgens Keaveney dan ook uitsluitend een middel om dit achterliggende doel te bereiken. Dat verklaarde in zijn ogen ook waarom de Italiërs uiteindelijk naar de wapens grepen: ze vochten voor hun vrijheid en een gelijkwaardige positie, niet om stemrecht of politieke macht te verwerven.

31 Brendan Nagle 1973

32 Sherwin-White 1973, pp. 139-149

33 Voor een analyse van de organisatie van de opstandelingen zie Meyer 1958 en Pobjoy 2000

34 Keaveney 1987

Mouritsen³⁵ meende in de antieke literaire traditie twee stromingen te kunnen onderscheiden. Eén groep antieke auteurs legde volgens hem de nadruk op de vrijheidsstrijd van de Italiërs, terwijl een andere focuste op het streven naar Romeinse burgerrechten. Volgens Mouritsen zijn deze beide stromingen niet met elkaar in overeenstemming te brengen: mensen die onderdeel willen worden van een politieke entiteit, kunnen in zijn ogen niet tegelijkertijd streven naar de ondergang ervan. Uiteindelijk zou de antieke literaire stroming die de burgerschapswestie benadrukte de overhand hebben gekregen, omdat auteurs in de keizertijd er persoonlijk belang bij hadden om dat te doen of omdat ze er niet in slaagden om los te komen van hun eigen gekleurde standpunten. Een uit de negentiende eeuw stammende culturele stroming die de vorming van natiestaten als een natuurlijk proces beschouwde zou er vervolgens voor hebben gezorgd dat dit door moderne onderzoekers onvoldoende werd onderkend en bekritiseerd. Generaties onderzoekers zouden als vanzelfsprekend hebben aangenomen dat de Romeinse overheersing vroeg of laat moest uitlopen op integratie van de volkeren van Italië.

Volgens Mouritsen waren veel Italiërs echter nog lang niet bereid om vrijwillig alle gevolgen van volledige incorporatie in de Romeinse staat te ondergaan. Dit was in zijn ogen omwille van allerlei sociale, politieke en juridische complicaties zelfs helemaal geen reëel scenario in de periode die direct aan de oorlog voorafging. Opmerkingen van deze strekking in de antieke literaire bronnen zouden volgens Mouritsen dan ook met veel meer wantrouwen moeten worden bejegend dan onderzoekers voor hem hadden gedaan. Uiteindelijk bracht dit hem zelfs tot de conclusie dat burgerschap geen enkele rol kon hebben gespeeld bij het ontstaan van de Bondgenotenoorlog. In plaats daarvan wees Mouritsen de Romeinse landpolitiek aan als de veroorzaker van grootscheepse onvrede en een verlangen naar vrijheid en onafhankelijkheid.

Dit laatste onderwerp – het Italische verlangen naar onafhankelijkheid – kreeg ook veel aandacht van Pobjoy, die uitvoerig de organisatie van de opstandelingen gedurende de oorlog analyseerde. Zijn conclusie sluit in veel opzichten aan bij de standpunten van Sherwin-White en Mouritsen. De manier waarop de opstandelingen zich organiseerden en presenteerden (vooral op munten) wijst volgens Pobjoy op een serieuze poging om zich los te maken van Rome. De rebellen zouden hebben geprobeerd een tegenhanger van Rome in het leven te roepen, een daad die het in zijn ogen twijfelachtig maakt of ze tegelijkertijd kunnen hebben gestreefd naar incorporatie in de Romeinse staat.

Op dit punt aangekomen is het interessant om enkele opvallende paradoxen uit bovenstaande discussie te lichten. Een direct in het oog springend contrast is

³⁵ Mouritsen 1998 en 2006

natuurlijk dat tussen enerzijds een streven naar politieke invloed en anderzijds een verlangen naar vrijheid en gelijkheid. Kort samengevat menen sommige onderzoekers in de Italiërs mensen te ontwaren die streefden naar een bepaalde status en invloed, terwijl andere eerder de nadruk leggen op de overlast die de bondgenoten ondervonden als gevolg van Romeinse onderdrukking, arrogantie en machtsmisbruik en het verlangen naar vrijheid en autonomie dat hier het gevolg van was.

Dit is zoals gezegd de meest in het oog springende paradox; wie de moeite neemt om die wat verder te ontleden, kan er enkele dieperliggende aan ontlenuen. In de eerste plaats is dat die tussen een actieve en een reactieve opstelling van de bondgenoten. Onderzoekers die focussen op een Italiaans streven naar politieke invloed, beschouwen de Italiërs feitelijk als lieden die *actief* bezig waren om een bepaalde positie te verwerven. Degenen die Romeinse arrogantie, machtsmisbruik en onderdrukking benadrukken, zien de bondgenoten daarentegen als mensen die vooral *in reactie hierop* tot handelen overgingen. Dit is een belangrijk verschil, omdat deze twee verklaringen uiteindelijk twee compleet verschillende achterliggende motivaties lijken te veronderstellen. Dit brengt ons automatisch op de volgende paradox, namelijk die tussen integratie en secessie. Italiërs die *actief streefden* naar verbetering van hun positie binnen de Romeinse politiek, zouden volgens de hierbij van toepassing zijnde theorieën sterk gebrand moeten zijn geweest op *integratie*. Bondgenoten die *in reactie* op Romeinse arrogantie, machtsmisbruik en onderdrukking een opstand begonnen, zouden volgens de betreffende onderzoekers juist uit moeten zijn geweest op *secessie*. Deze paradoxen zijn volgens sommige moderne auteurs ook terug te vinden in de antieke literaire traditie: de ene groep antieke auteurs zou het actieve streven naar burgerschap (en dus integratie) hebben benadrukt, terwijl de andere vooral aandacht had voor het reactieve verlangen naar vrijheid en onafhankelijkheid (en dus secessie).

De hamvraag is of we hier te maken hebben met paradoxen of met werkelijke tegenstellingen. Is het juist om te veronderstellen dat een actief streven naar integratie en een reactief verlangen naar vrijheid elkaar uitsluiten? Of kan het de Italiërs toch om zowel het verwerven van burgerrecht als het bereiken van een onafhankelijke, vrije positie te doen zijn geweest? Het antwoord op deze vragen valt naar mijn mening in drie delen uiteen. Ten eerste zijn vrijwel alle verklaringen voor het ontstaan van de Bondgenotenoorlog die hierboven de revue zijn gepasseerd, hoewel ze ons inzicht in de periode enorm hebben vergroot, in een belangrijk opzicht te simplistisch. Ten tweede is er een sterke tendens van teleologische geschiedschrijving te bespeuren en ten derde komen veel auteurs onvoldoende los van het antieke literaire bronnenmateriaal. Ik zal proberen hieronder toe te lichten wat ik met deze drie kritiekpunten bedoel.

Het simplisme waar veel onderzoekers zich schuldig aan hebben gemaakt zit hem vooral in het feit dat ze de bondgenoten te veel hebben benaderd als een

homogene groep met gelijke belangen en verlangens. Daarmee wordt geen recht gedaan aan het gegeven dat de Italiërs zich, zoals we hierboven hebben gezien, in de Bondgenotenoorlog aantoonbaar op uiteenlopende wijzen opstelden. Ook wordt bij deze benadering te weinig rekening gehouden met de fysisch-geografische, etnische, culturele en politieke diversiteit die Italië aan het begin van de eerste eeuw voor Christus kenmerkte. Het is goed om in herinnering te roepen dat de Italiërs in de periode vóór de Bondgenotenoorlog nooit een eenheid hadden gevormd. Voor de opkomst van Rome was de diversiteit van Italië al aanzienlijk en we zullen hierna zien dat die door de Romeinse verovering in bepaalde opzichten zelfs nog was vergroot³⁶. We kunnen ons dan ook met reden afvragen of onderzoekers in het verleden niet te veel hebben gezocht naar een eenduidige verklaring voor een vraagstuk dat in werkelijkheid vraagt om een veel genuanceerdere, uit meerdere afzonderlijke verklaringen bestaande oplossing.

‘De Italiërs’ lijkt een verzamelbegrip te zijn waarachter in de historische praktijk tal van volkeren en gemeenschappen met soms sterk uiteenlopende belangen en verlangens schuilgingen. Ieder onderzoek naar de oorzaken van de Bondgenotenoorlog zou daarom ruimte moeten bieden aan de mogelijkheid van een meervoudig antwoord op dit in eerste instantie eenduidig lijkende vraagstuk. We zouden we ons bijvoorbeeld niet alleen moeten afvragen door welke oorzaken er een opstand ontstond, maar (vooral) ook waarom niet alle Italische gemeenschappen eraan mee wensten te doen. Pas als we ons ten volle bewust zijn van de diversiteit van het Italië van de vroege eerste eeuw voor Christus, kunnen we de hoop koesteren dat we in staat zijn om een betrouwbare analyse te maken van de relaties die de Romeinen ten tijde van de Bondgenotenoorlog met hun *socii* onderhielden. Een dergelijke analyse vormt een onmisbaar onderdeel van iedere verklaring voor de oorlog zelf: alleen als we de uitgangssituatie in al zijn diversiteit kennen, valt er immers iets zinnigs te zeggen over de consequenties van een eventuele verslechtering van de verhoudingen.

Het tweede probleem van veel theorieën over het ontstaan van de oorlog is dat ze het product zijn van teleologische geschiedschrijving. Hoewel er op andere punten van zijn theorie zeker kritiek kan worden uitgeoefend, heeft Mouritsen mijns inziens terecht opgemerkt dat onderzoekers te veel zijn uitgegaan van de onontkoombaarheid van de Italische eenwording. Opmerkelijk genoeg maakt Mouritsen zich echter zelf schuldig aan wat hij anderen verwijt. Dat de opstandelingen vanaf het begin van hun onenigheid met Rome alleen uit kunnen zijn geweest op secessie³⁷, lijkt immers net zo goed een teleologische redenering als de theorie dat het verlangen naar Romeins burgerschap per definitie wijst op een streven naar integratie. Mijns inziens is er geen enkele reden om uit te sluiten dat Italische standpunten in een

³⁶ Zie hoofdstuk I

³⁷ Mouritsen 1998, pp. 139-140

periode van enkele decennia, of zelfs in het jaar van het uitbreken van de oorlog, aan verandering onderhevig waren³⁸.

Een duidelijke illustratie van zowel het simplisme als de teleologische tendens in de moderne literatuur is de wijze waarop veel onderzoekers zijn omgegaan met de gebeurtenissen in het jaar 88 voor Christus. In dat jaar namen nieuwe Italische burgers er geen genoegen mee dat hun politieke rechten werden beperkt³⁹, volgens sommige onderzoekers het bewijs bij uitstek dat het de opstandelingen tijdens de oorlog om het verwerven van politieke invloed moet zijn gegaan⁴⁰. Het is echter de vraag of de houding van de toen al tot Romeinse burgers gemaakte Italiërs een afspiegeling kan vormen van de oorzaken van de Bondgenotenoorlog. Dit is, zoals ik elders al eens uitvoeriger heb beargumenteerd⁴¹, een simplistische en teleologische redenering. In 88 waren veel van de meest fervente opstandelingen nog volop met Rome in conflict en dus niet in staat om zich bij de in Rome protesterende nieuwe burgers te voegen. Ook de meeste onderworpen opstandelingen waren vermoedelijk niet in de positie om dat te doen. We kunnen ons in de eerste plaats afvragen of zij zich zo kort na hun rebellie wel in Rome konden vertonen; bovendien had een groot deel van hen waarschijnlijk nog geen kans gezien om aan de administratieve en bestuurlijke voorwaarden voor het verkrijgen van burgerschap te voldoen⁴². Degenen die in 88 al burgerschap hadden verworven, kunnen feitelijk alleen bondgenoten zijn geweest die loyaal waren gebleven of dat heel snel na het uitbreken van de oorlog weer waren

38 Bradley 2002, p. 402 komt in een bespreking van het onderzoek van Mouritsen tot min of meer dezelfde conclusie

39 De Romeinen probeerden de vele nieuwe burgers in dat jaar in te delen in een beperkt aantal nieuwe *tribus* (kiesstammen) in plaats van hen te verdelen over de bestaande 35. Omdat iedere *tribus* slechts één stem kon uitbrengen, was dit sterk in het nadeel van de nieuwe kiezers. App., B.C. I,6,49 noemt tien nieuwe *tribus*, Vell. Pat., II,20,2 noemt er acht. In elk geval zal het om een even aantal zijn gegaan, zodat het totale aantal kiesstammen oneven bleef en de stemmen nooit konden staken. Zie ook Lewis 1968, pp. 273-29

40 Zie bijvoorbeeld Brunt 1988, p. 125

41 Van Dooren 1999

42 Volgens Cic., *Pro Balbo* XX-XXI en XIX moest de volksvergadering van een gemeenschap die op basis van de *lex Iulia* burgerrecht kreeg aangeboden een wet aannemen die bepaalde dat men voortaan de Romeinse wetten en bestuursvormen zou hanteren. Dit was een gevolg van de Romeinse rechtsregel dat een persoon geen burger van twee staten tegelijk kon zijn. *ILS* 5406, 6125, 6468, 6469 en 6518 en *CIL* I,45,197 zijn vermoedelijk voorbeelden van lokale wetten die de invoering van het Romeinse systeem regelden. Omdat dit gebaseerd was op de structuur van een stadstaat, konden de veelal in stammen georganiseerde opstandelingen vaak moeilijk aan deze eis voldoen. De bestuurlijke hervormingen lijken dan ook vaak veel tijd te hebben gekost: de Romeinse censoren van 86/85 voor Christus registreerden maar 25 procent méér burgers dan de 400.000 van het jaar 115, het jaar waaruit de laatste ons bekende cijfers van vóór de Bondgenotenoorlog stammen. Pas in 70/69 zien we een toename tot 900.000 personen (Sherwin-White 1973, pp. 155-156). N.B. van deze censuscijfers zijn die van 115 voor Christus het meest omstreden; De Ligt 2004, pp. 728-744 en 753-754 concludeert mijns inziens echter terecht dat er geen goede redenen zijn om ze te verwerpen

geworden⁴³. Het moge duidelijk zijn dat het niet verstandig is om de houding van de loyalen als uitgangspunt te nemen voor een verklaring van het standpunt van de opstandelingen. Behalve de gevaren van teleologische geschiedschrijving toont dit voorbeeld dan ook aan dat alleen een zinnige verklaring voor de gebeurtenissen van de Bondgenotenoorlog mogelijk is als we onderscheid maken tussen verschillende groepen Italiërs met uiteenlopende verlangens.

Het derde grote probleem van veel verklaringen voor de Bondgenotenoorlog is dat ze niet ver genoeg los komen van het in omvang (zeer) beperkte literaire bronnenmateriaal. Hierboven werd al aangestipt dat van de antieke auteurs alleen Appianus ons een doorlopend en samenhangend historisch verslag mét verklaring voor de Bondgenotenoorlog levert. Dit heeft verstrekkende gevolgen gehad. De uniciteit van het verslag van Appianus lijkt er namelijk voor te hebben gezorgd dat in het onderzoek naar de relatie tussen Rome en Italië veel aandacht uitgaat naar land en burgerschap. Het is de vraag of dat niet tot vertekening van ons beeld van de periode heeft geleid. Wie het verslag van Appianus leest, ontkomt maar moeilijk aan de indruk dat deze twee elementen een voorname rol speelden bij het ontstaan van de Bondgenotenoorlog. Volgens de antieke auteur probeerden Romeinse politici in de periode van 133 tot 91 voor Christus land af te nemen van de Italiërs, maar waren die niet bereid dit zomaar te accepteren. Tegelijk ontstond er volgens Appianus mede door Romeinse beloften onder de Italiërs behoefte aan Romeins burgerschap, zodat dit kon worden gebruikt als middel om het verlies van land te compenseren. Toen de burgerschapsbeloften niet werden ingelost, begonnen de Italiërs een opstand.

Het is niet moeilijk om Appianus te bekritisieren, zijn werk bevat genoeg onnauwkeurigheden en hele of halve onjuistheden. Dit geldt ook voor het eerste boek van de *Bella Civilia*: de gebeurtenissen voorafgaand aan de Bondgenotenoorlog worden op zodanige wijze samengevat dat er veel onduidelijkheden en enkele aantoonbare onjuistheden ontstaan⁴⁴. Omdat Appianus echter de enige antieke auteur is van wie een logisch samenhangende context voor de Bondgenotenoorlog is overgeleverd, is zijn invloed ondanks deze gebreken enorm. Moderne auteurs hebben vrijwel zonder uitzondering eerder geprobeerd om de lacunes op te vullen en onduidelijkheden op te helderen dan Appianus rechtstreeks te weerspreken⁴⁵. De belangrijkste punten

43 Het aanbod van burgerschap op basis van de *lex Iulia* gold uitsluitend voor bondgenoten die tot dan toe loyaal waren gebleven (en mogelijk ook voor hen die de wapens zeer snel weer neerlegden): zie App., *B.C.* I,5,49; Liv., *Per.* LXXX; Vell. Pat., II,16,4

44 Zo presenteert Appianus vrijwel zeker de *quaestiones Variae* en het uitbreken van de Bondgenotenoorlog in een chronologisch onjuiste volgorde (App., *B.C.* I,5,37-38); zie voor een uitvoerige bespreking van dit probleem hieronder, V,6

45 Talloze bijdragen, waarvan de voornaamste zijn: Gabba 1954; Badian 1958; Brunt 1988; Salmon 1967; Sherwin-White 1973; Keaveney 1987; Mouritsen 1998 en Pobjoy 2000. Mouritsen 1998 vormt een opvallende uitzondering door Appianus op belangrijke punten radicaal opzij te schuiven; tegelijk komt ook hij niet werkelijk los van de thematiek van de antieke auteur omdat hij de landkwestie als cruciaal punt beschouwt voor het uitbreken van de Bondgenotenoorlog

waar deze moderne auteurs zich mee hebben beziggehouden, zijn logischerwijs het ontstaan van respectievelijk de land- en de burgerschapskwestie. Bij de landkwestie is het voornaamste probleem dat de precieze rol van de Italiërs niet duidelijk is: waren zij allemaal de dupe van landverdelingen, of profiteerde een deel van hen er wellicht van? Bij het verlangen naar burgerschap is de grote vraag of dit werkelijk pas ontwaakte onder de Italiërs toen Romeinse politici het als oplossing voor hun problemen suggereerden. Bestond het misschien al langer? En werd dit verlangen alleen veroorzaakt door de landverdelingen, of waren hier misschien nog andere krachten in het spel?

Het is niet mijn bedoeling om het belang van deze vraagstukken te ontkennen; in dit onderzoek zullen ze dan ook zeker de revue passeren. Ook ben ik niet van plan om – zoals Mouritsen heeft gedaan – Appianus aan te vallen of het belang van deze bron te weerspreken. Wel zou ik ervoor willen pleiten om in gedachten een stap verder terug te zetten van het verslag van deze antieke auteur. De bronnen voor de tweede eeuw zijn zodanig beperkt dat we mijns inziens niet mogen uitsluiten dat ze slechts zicht bieden op het topje van een veel grotere ijsberg van Italiaans ongenoegen. Vanuit dit standpunt bekeken zouden verslagen als die van Appianus vooral laten zien op welke punten een dieperliggende stroming van Italiaanse onvrede aan de oppervlakte kwam en hoe Romeinse politici hierop inspeelden. In het verlengde hiervan zouden we ons in de eerste plaats moeten afvragen of het verlies van land het werkelijke Italiaanse probleem was, of alleen een belangrijk symptoom hiervan⁴⁶. Een tweede vraag die zich opdringt is of het verwerven van burgerschap wel een op zichzelf staand doel kan zijn geweest. Hoewel de bronnen ons hier niet of nauwelijks rechtstreeks over inlichten, lijkt het logischer om aan te nemen dat we hier te maken hebben met een middel dat Italiërs in staat stelde om bepaalde achterliggende voordelen te behalen⁴⁷.

Deze zienswijze is naar mijn mening niet in strijd met Appianus, maar plaatst zijn werk in een bepaalde context. De antieke auteur signaleerde twee belangrijke punten waarop de Italiaanse onvrede zich toespitste: land en burgerschap. Dit wil niet zeggen dat er geen andere punten van ongenoegen of achterliggende motivaties bestonden, maar alleen dat Appianus vooral deze twee van belang achtte voor zijn verhaal. Daarmee heeft de antieke auteur zeker geen doodzonde begaan. Historici maken, of ze nu in deze tijd leven of tweeduizend jaar geleden, in hun werk bewust of onbewust – maar uiteindelijk onvermijdelijk – keuzes. De grote waarde van geschiedschrijving is immers juist dat zij ordening aanbrengt in de grote hoeveelheid historische feiten en gegevens die is overgeleverd. Appianus had zeker alle reden om keuzes te maken. Het eerste boek van zijn *Bella Civilia* vormt immers in essentie niet meer dan een

46 De hoofdstukken II en III gaan uitgebreid in op deze vraag

47 Zie voor een uitvoerige bespreking van deze problematiek hoofdstuk IV

korte samenvatting van de jaren 133-89 voor Christus, bedoeld als inleiding op een veel uitgebreider verslag over de eerste burgeroorlog⁴⁸. Appianus roerde in deze inductie twee specifieke kwesties – land en burgerschap – aan omdat ze later in zijn verhaal opnieuw een rol zouden spelen en dus nadere uitleg behoeften – niet noodzakelijkerwijs omdat ze volgens hem de enige verklaring vormden voor de Bondgenotenoorlog.

Kortom: land en burgerschap hoeven niet de werkelijke oorzaken van de Bondgenotenoorlog te zijn geweest. Ze kunnen ook twee bekende en/of in het oog springende symptomen van de Italische onvrede hebben gevormd, of elementen die voor een geschiedschrijver van belang waren om een latere historische ontwikkeling te verklaren. Het is dan ook nauwelijks verrassend dat andere antieke auteurs soms alternatieve accenten hebben gezet. Ook vormt dit laatste niet automatisch een bewijs voor conflicterende literaire tradities: Appianus noemt zelf eveneens nog diverse andere Italische beweegredenen⁴⁹. We zullen nog zien dat een analyse van het literaire bronnenmateriaal genoeg overeenkomsten oplevert om ervoor te pleiten dat de bronnen elkaar op de meeste punten eerder aanvullen dan weerspreken⁵⁰. Tot slot moet ook hier worden opgemerkt dat we onderscheid moeten maken tussen diverse groepen Italiërs om tot een bevredigende verklaring van de gebeurtenissen te komen. Het lijkt namelijk onzinnig om ervan uit te gaan dat alle Italiërs evenveel belang hadden bij land of burgerschap.

Wat betekent dit alles nu voor dit onderzoek? Het is mijns inziens allereerst zaak om niet in de valkuil van een simplistische benadering van de Italische samenleving van de vroege eerste eeuw voor Christus te vallen. Om deze reden is het eerste deel van dit onderzoek gewijd aan een poging om de diverse groepen Italiërs te identificeren en hun uiteenlopende economische belangen, politieke en sociale organisatie en ervaringen met Rome in kaart te brengen. Hierbij zal ik ook proberen te achterhalen welke factoren de Italische gemeenschappen in staat stelden of er juist van konden weerhouden om onderling tot overeenstemming te komen.

Het tweede hoofdstuk is een poging om dit laatste vraagstuk in een specifiekere verband aan de orde te stellen. Ik zal hier de vinger proberen te leggen op de aard van de Romeinse controle over Italië in de tweede eeuw voor Christus en de consequenties hiervan voor de gevoelens van de *socii*. Een van de vragen die hierbij centraal

48 Appianus' eigen woorden illustreren dit: '*Ik heb hem (= de Bondgenotenoorlog) in deze geschiedenis opgenomen omdat hij zijn oorzaak vond in de ordeverstoring in Rome en een nog veel ergere (= de eerste burgeroorlog) veroorzaakte*' (App., B.C. I,5,34)

49 De antieke auteur meldt niet alleen dat het burgerschap compensatie vormde voor land dat de bondgenoten opgaven, maar ook dat het een beloning vormde voor de steun die zij hadden verleend bij het veroveren van het rijk. Ook wilden de Italiërs volgens hem door het verwerven van burgerschap heersers worden in plaats van ondergeschikten (App., B.C. I,3,21; I,5,35; I,5,38-39)

50 Zie de inleiding bij hoofdstuk V

zullen staan is of land- en burgerschapsproblematiek de enige oorzaken waren voor Italische onvrede, of er alleen symptomen van vormden. Daarnaast probeer ik hier een teleologische visie op de eenwording van Italië te vermijden door nadrukkelijk de vraag aan de orde te stellen of en in hoeverre de Romeinse controle bij de bondgenoten kan hebben geleid tot een verlangen naar integratie of secessie.

Hoofdstuk III is volledig gewijd aan de landkwestie en heeft in de eerste plaats tot doel het belang hiervan voor de Romeins-Italische relaties te duiden. Ik zal hier niet alleen een poging doen om in kaart te brengen op welke locaties in Italië de landproblematiek (vooral) speelde, maar ook om in te schatten wat het voor de Italiërs moet hebben betekend dat hun aanspraken op dit land ter discussie werden gesteld. Door deze vraagstukken aan de orde te stellen en veel nieuw archeologisch materiaal in te zetten hoop ik letterlijk en figuurlijk verder los te komen van het antieke literaire bronnenmateriaal dan andere onderzoekers voor mij.

Het vierde hoofdstuk gaat in op de vraag welke Italiërs uit waren op het verwerven van Romeinse burgerrechten en waarom dit voor hen zo'n interessante status was. De achterliggende gedachte is hier steeds dat het burgerschap geen op zichzelf staand doel was, maar een middel om diverse aan deze status verbonden voordelen te behalen. Ik zal ook een poging doen om uit te maken welk van deze voordelen uiteindelijk van zoveel belang kan zijn geweest dat grote groepen Italiërs er aan het begin van de eerste eeuw voor Christus zeer dringend behoefte aan hadden.

Hoofdstuk V, tot slot, is een poging om alles wat uit de voorgaande hoofdstukken naar voren is gekomen te gebruiken voor een analyse van de periode die cruciaal was voor het ontstaan van de Bondgenotenoorlog: de jaren 133-90 voor Christus. Ik zal proberen aan te tonen dat er een samenhangend verhaal te vertellen valt over de rol van de Italiërs in de Romeinse politiek van deze periode. Daarbij wil ik proberen twee specifieke vragen te beantwoorden, namelijk waarom de Romeinse houding ten aanzien van burgerrechtschenking aan de Italiërs tot een gewapend conflict kon leiden en waarom niet alle Italische gemeenschappen in 91 voor Christus in opstand kwamen. Uiteindelijk moet dit uitsluitsel geven over de kwestie die in dit gehele onderzoek centraal staat: wat veroorzaakte de Bondgenotenoorlog?